

УДК 37.01(036)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/28.208656>**Олена ІОНОВА,***orcid.org/0000-0002-9306-5553*

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії і методики викладання природничо-математичних дисциплін
у дошкільній, початковій і спеціальній освіті
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(Харків, Україна) *elenaionova25@ukr.net*

ПИТАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВАЛЬДОРФСЬКІЙ ШКОЛІ

У статті проаналізовано питання естетичного виховання особистості у вальдорфській школі. Актуальність проблеми зумовлена доцільністю використання вальдорфського освітнього досвіду в діяльності Нової української школи, що сприятиме формуванню загальнокультурної компетентності школярів, розвитку творчої основи особистості. Метою статті є розкриття особливостей естетичного виховання школярів у вальдорфській школі.

З'ясовано, що головною особливістю естетичного виховання особистості у вальдорфській школі є цілісний підхід, згідно з яким психічна структура людини виявляється в єдності розумової діяльності, емоційно-почуттєвої та вольової сфер. Це передбачає підвищення ролі предметів естетичного циклу до рівня академічної галузі та використання широкого кола видів мистецтва (живопис, малювання, ліплення, декламація, евризмія, співи, гра на музичних інструментах, участь у хорі, оркестрі, драматичних постановках тощо); висунення перед предметами художньо-естетичного циклу як навчальних (формування знань, вмінь і навичок у певних мистецьких галузях), так і розвивальних (повноцінний інтелектуальний, емоційно-почуттєвий і вольовий розвиток дитини) цілей; міжпредметну інтеграцію та залучення естетичного елементу в процес вивчення загальноосвітніх (математика, рідна мова, іноземні мови, природознавство, історія, географія, фізика, біологія тощо) дисциплін.

Специфікою естетичного виховання вальдорфських школярів є також його чітке співвіднесення з віковими особливостями дитини, активна практична естетично-художня діяльність учнів через виконання спеціальних вправ і роботу з елементами відповідного мистецтва, ритмічне чергування та гармонійна взаємодія сприйняття художньої та самостійної художньої діяльності.

Встановлено, що естетичне виховання у вальдорфській школі сприяє засвоєнню дитиною людської культури як особливої сфери, де через емоційне переживання відбувається цілісний розвиток особистості, формується її ціннісне ставлення до світу, набувається досвід соціальної взаємодії з іншими людьми.

Ключові слова: вальдорфська школа, естетичне виховання, цілісний підхід, вікові особливості, естетично-художня діяльність.

Olena IONOVA,*orcid.org/0000-0002-9306-5553*

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Theory and Methodics of Teaching Natural-Mathematical Disciplines
in Preschool, Primary and Special Education
of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine) *elenaionova25@ukr.net*

THE PROBLEM OF AESTHETIC EDUCATION OF PERSONALITY IN WALDORF SCHOOL

The article presents the analysis of the problem of aesthetic education of personality in Waldorf school. The relevance of the problem is caused by the expediency of using Waldorf educational experience in the work of the New Ukrainian school, as it can promote the formation of schoolchildren's general cultural competence and development of creative basis of personality. The aim of the article is to reveal the peculiarities of schoolchildren's aesthetic education in Waldorf school.

It has been found that the holistic approach is the main peculiarity of aesthetic education of personality in Waldorf school. According to the holistic approach, the human structure is found in the unity of mental activity, emotionally-sensual and volitional spheres. It implies increasing the role of aesthetic subjects to academic level and use of a wide range of arts (painting, drawing, modeling, reciting, eurhythm, singing, playing the musical instruments, acting, participation in the choir, orchestra etc.); setting training goals (formation of knowledge, skills and abilities) and developmental goals (child's full intellectual, emotional-sensual and volitional development) for aesthetic subjects; interdisciplinary

integration and bringing the aesthetic element in the process of learning general educational disciplines (Mathematics, native language, foreign languages, Nature Study, History, Geography, Physics, Biology etc.)

It has been distinguished that the peculiarities of schoolchildren's aesthetic education in Waldorf school are: a clear correlation of aesthetic education with child's age peculiarities; schoolchildren's active practical aesthetic-artistic activities which include doing special exercises and working with the elements of the relevant art; rhythmic alternation and harmonic interaction of the perception of art and independent artistic activities.

It has been determined that aesthetic education in Waldorf school promotes child's acquisition of human culture as a specific sphere, where, due to emotional experience, person's holistic development can be provided, his value attitude to the world can be formed and his experience in social interaction with other people can be gained.

Key words: *Waldorf school, aesthetic education, holistic approach, age peculiarities, aesthetic-artistic activity.*

Постановка проблеми. Реалізація Концепції «Нова українська школа» спрямована на формування в школярів ключових компетентностей для життя. Однією з визначених компетентностей є обізнаність та самовираження у сфері культури, що передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших. З огляду на це особливої актуальності набувають питання естетичного виховання особистості для її культурного життя.

Пошук нових підходів до розв'язання проблеми вдосконалення естетичного виховання школярів передбачає аналіз підходів до вирішення цієї проблеми в зарубіжній педагогіці, зокрема у вальдорфській (Штайнер-) школі, яку ЮНЕСКО визнало школою XXI століття.

Аналіз досліджень. Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про те, що філософські, психолого-педагогічні, дидактичні засади вальдорфської школи обґрунтовано Р. Штайнером – творцем антропософії та фундатором першої вальдорфської школи (м. Штуттгарт, Німеччина, 1919 рік). Теорія та практика вальдорфської школи нині широко досліджуються зарубіжними науковцями (В. Вюнш, К. Гейдебрандт, В. Загвоздкін, Е. Краніх, Б. Лівехуд, А. Пінський, Т. Ріхтер та інші).

Вітчизняними вченими узагальнено науково-педагогічні основи навчально-виховного процесу в сучасній школі за ідеями вальдорфської педагогіки (О. Іонова), визначено шляхи адаптації вальдорфських ідей у вітчизняній освіті (Л. Литвин), висвітлено соціально-педагогічні основи гармонізації виховного середовища дитини в діяльності вальдорфських шкіл (О. Мезенцева), висвітлено окремі проблеми та шляхи їх вирішення у вальдорфській школі, зокрема розвиток пізнавальної активності (С. Лупаренко), естетичного виховання (В. Новосельська), формування інтелектуальних вмінь (В. Партола), збереження фізичного та психічного здоров'я (С. Гозак, О. Лукашенко, О. Передерій) школярів.

Проблема естетичного виховання учнів вальдорфської школи у вітчизняній психолого-педаго-

гічній літературі висвітлена недостатньо. Водночас у деяких наукових джерелах висловлюються необґрунтовані думки про вальдорфську школу як «школу мистецтв» або «школу праці», а тому найпридатнішу для хворих дітей; як «школу, в якій прекрасна атмосфера, але нічому не вчать», тобто вальдорфська школа приділяє другорядну увагу засвоєнню учнями знань і вмінь. Це однобічний погляд на проблему.

У вальдорфській школі йдеться про співвіднесення освітнього процесу з людиною як цілісною істотою, тобто про цілісний гармонійний розвиток дитини – її мислення, культуру почуттів і емоцій, вольову активність, соціальну мобільність. Саме тому у вальдорфській школі глибокі та міцні знання мають таку ж цінність, як і творчість, здібності, індивідуальне розуміння, самостійність, ініціативність школярів.

Мета статті – розкриття особливостей естетичного виховання особистості у вальдорфській школі.

Виклад основного матеріалу. Вальдорфська педагогіка є системою виховання й навчання, яка спирається на певні антропологічні основи, тобто на розуміння людини і законів її розвитку впродовж життя. Ці основи розроблено Р. Штайнером.

Як невід'ємний складник вальдорфської освіти естетичне виховання школярів концептуально базується на низці ідей і підходів до навчання, виховання й розвитку людини, основним із яких є цілісний підхід до особистості. Згідно з цим підходом психічна структура людини виявляється в єдності та врегульованій взаємодії мислення, емоційно-почуттєвої сфери та вольової діяльності. Три складники психіки (душі) тісно пов'язані з усією тілесною організацією людини: розумова діяльність переважно спирається на нервово-почуттєву систему; емоційно-почуттєве життя – на ритмічну систему (систему органів дихання та кровообігу), вольова активність – на систему обміну речовин та органів руху.

Вальдорфська педагогіка виходить із того, що всі три психічні сфери (мислення, почуття, воля), спираючись на відповідні фізіологічні системи,

необхідно підтримувати й розвивати з раннього дитинства, однак об'єктом пильної уваги в перші сім шкільних років має бути розвиток переважно емоційно-почуттєвої сфери, фізіологічна основа якої – ритмічна система (система органів дихання та кровообігу). Так, музика – це ритм, який входить у дитину, і вона ніби сама стає скрипкою або роялем, оскільки внутрішні ритми в людині відтворюють те, що звучить у грі музичного інструмента. Музичне переживання, за Р. Штайнером, – це врівноваження слухового сприйняття та ритмічного процесу дихання. Сказане про музику в ще більш тонкій форм належить до інших занять мистецтвом, а саме живописом, скульптурою тощо. Зіткнення дітей із прекрасним – красою слова, звуків, форм, пропорцій, композицій, гармонією кольорів, мелодій, ритмів, такту тощо – внутрішньо відтворюються й оживають у життєвих процесах дихання та кровообігу (Штайнер, 1997: 56).

З огляду на це дисципліни художньо-естетичного циклу у вальдорфській школі мають таку ж важливість, як і загальноосвітні дисципліни. У зв'язку з чим перед цими предметами, крім навчальних цілей (формування знань, вмінь і навичок у певних мистецьких галузях), висуваються й цілі, спрямовані на повноцінний цілісний (інтелектуальний, емоційно-почуттєвий і вольовий) розвиток дитини (Юнова, 1997: 208).

Пріоритетним завданням естетичного виховання є формування здатності природним чином користуватися мовою й виразними методами мистецтва як засобом становлення людської душі й духу. Наслідком цього є оздоровлення та зміцнення в дитині цілісного начала – основи універсальної людської природи.

Значимість дисциплін художньо-естетичного циклу зумовлюється й тим, що дитина, яка вступила в пору шкільної зрілості, все, що відбувається навколо неї, оцінює з позиції відчуттів, тобто з позиції «подобається – не подобається». Цілеспрямованому використанню природної для цього віку здатності та схильності до емоційно-естетичної оцінки й висловлення суджень сприяє залучення в освітній процес всіх видів мистецької діяльності. При цьому Штайнер-педагогіка як «здорова педагогіка спирається не на окремі види мистецтва, вона виходить з усього досвіду художнього досягнення людства» (Штайнер, 1996b; 99), де вальдорфські школярі займаються живописом, малюванням, ліпленням, декламацією, співами, грою на музичних інструментах, беруть участь у хорі й оркестрі, драматичних постановках тощо.

Особливе місце у вальдорфській школі посідає евритмія (від грец. – «прекрасний ритм», «пре-

красне звучання») – новий вид мистецтва, заснований Р. Штайнером як один зі способів вираження поетичного й музичного елементів у русі та просторі. Евритмія існує як сценічне мистецтво та як навчальний предмет, спрямований на формування «одушевленої культури тіла» особистості, розвиток її міцної волі (Штайнер, 1995: 97–98).

Отже, мистецтво як мова серця у вальдорфській школі є не лише навчальним предметом, а й принципом виховання. Саме в цьому разі може повністю розкритися емоційно-почуттєве життя дитини з її уявленнями про те, що таке «симпатичне – антипатичне», «красиве – жахливе», «вийшло – не вийшло». Через радість прекрасного в дитині пробуджується прагнення переробити потворне, наприклад відробляти виконання музичної п'єси доти, поки вона не зазвучить насправді прекрасно. Або, не жалкуючи зусиль, тривалий час займатися геометричними побудовами, щоб у кінцевому результаті отримати досконале креслення. Нестача збуджуючої художньої діяльності, вправи у формуванні інтелектуальних суджень про красиве та потворне, симпатичне та антипатичне, інтелектуальне оцінювання дій інших людей – все це призводить до надмірної вимогливості та критиканства.

Відомо, що сприятливий вплив естетичного елементу, мистецтва на життя почуттів відбувається подвійним чином: через сприйняття художнього та через самостійну художню діяльність. У вальдорфській школі значна увага приділяється гармонійній взаємодії та взаємному зміцненню обох видів діяльності. Так, слухання музики сприятливо впливає на функції голови людини відносно всього іншого організму, а співи, евритмія діють оздоровче на функції тіла відносно голови тощо (Штайнер, 1998; 55). Сили художньої творчості дитини у вальдорфській школі стимулюються вже з перших шкільних кроків завдяки тому, що на заняттях мистецтвом відмовляються від чисто зовнішнього зображення конкретних предметів на користь вправам і роботі з елементами відповідного мистецтва.

Важливим аспектом вальдорфської освіти є також тісна взаємодія різних галузей викладання, інтегрування навчальних предметів, особливо на початковому етапі, де навчання математики, рідної мови, природознавства, іноземних мов, історії тісно пов'язується із заняттями музикою, живописом, ліпленням, рецитацією, театром тощо.

Неформальне включення в навчальний процес як обов'язкових компонентів музичного, художнього, поетичного сприйняття світу, синтез взаємозбагачуючих один одного наукового й худож-

нього підходів до розгляду навчального матеріалу, оживлення його кольоровими та звуковими переживаннями викликають у дитини душевні рухи. Учень починає емоційніше ставитися до кольорового та звукового розмаїття, глибше розуміти й відчувати прекрасне та потворне, моральне й аморальне у світі.

«Музичне» виходить далеко за межі предмета «Музика». Зокрема, синтетичне поєднання музики з викладанням математики, відпрацювання музично-ритмічних закономірностей, диференціація звуків (за частотою, ритмом, темпом) допомагає краще засвоїти лічбу або дробі. Вивчення історичних епох підкріплюється музичними переживаннями тих часів.

Чільне місце музика та співи посідають у вивченні іноземних мов (вивчаються дві іноземні мови з першого класу), що створює відповідну навчальну атмосферу, завдяки якій дитина миттєво «запалюється» від одного музичного звучання культури іншої країни. Внаслідок цього діти легше та краще сприймають і засвоюють іноземну мову, її звуки, ритм, інтонації, наголоси тощо. Вивчення акустики (перший розділ фізики) базується на багатому досвіді, якого учні набули під час гри на різних музичних інструментах. Від художнього сприймання музики вони поступово переходять до фізичного трактування акустики, тобто «музика народжує акустику».

Школярі мають справу лише з «живою» музикою (прослуховування записів розпочинається тільки з 7-го класу), обов'язковим є відвідування концертів і організація різноманітних виступів у школі. Всі діти у вальдорфській школі грають принаймні на одному з музичних інструментів. За Р. Штайнером, музичне виховання потрібно не лише музично обдарованим дітям: музичні здібності є в кожній дитині, але в деяких вони знаходяться надзвичайно глибоко, однак їх можна «втягнути на поверхню», якщо підійти до цього з любов'ю й терпінням (Штайнер, 1996а: 41).

Спільна й індивідуальна гра на музичних інструментах виховує в дітей здібності слухання й розуміння музики. Сольні навички в кінцевому результаті вливаються у спільну справу всієї школи: музичне оформлення свят протягом року, шкільні концерти, музичний театр тощо. Починаючи з 3-4-го року навчання кожний клас має невеличкий оркестр (учні старших класів грають у шкільному оркестрі). Через участь у класному оркестрі школярі отримують цінний досвід соціальної взаємодії та спільної роботи в колективі, що зміцнює їхні внутрішні сили, створює можливість для внутрішнього розвитку.

Те ж саме стосується й уроків образотворчого мистецтва: заняття живописом інтегруються до предметів як природничо-математичного, так і гуманітарного циклів. Зокрема, навчання письму й читанню тісно пов'язане з малюванням рідкими фарбами. Система вправ із кольорами спрямована на те, щоб у душі дитини виникло «відчуття кольорової перспективи» (Р. Штайнер). Завдяки цьому формуються рухливі уявлення, рухливі сприйняття та рухливі вольові дії. Інтенсивне диференційоване сприйняття червоного як наближення та синього як віддалення, яке призводить до душевних внутрішніх рухів, надто важливе для усвідомленого читання. Перший жест – наближення, занурення в написане – призводить до впізнавання знаків і слів; другий – віддалення, встановлення дистанції – робить можливим розуміння змісту прочитаного (Штайнер, 1997b: 105).

Малювання рідкими фарбами органічно поєднується й з уроками краєзнавства та природознавства, пізніше – ботаніки та зоології. Так, переживання через кольорові вправи зв'язків між «характером» тварини та її формами, рухами, поведінкою підвищує здатність свідомого спостереження природи, сприяє розвитку якісно нового, емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу.

Малювання супроводжує також уроки географії (створення олівцями та фарбами географічних карт, зображення географічних зон), історії (образне відтворення особливостей основних культурних епох – об'єктів архітектури, побуту людини, народних костюмів тощо), а також фізики, де, зокрема, «живопис народжує оптику» (використання образотворчого досвіду в трактуванні оптичних законів). Школярі малюють не лише рідкими фарбами і олівцями, а й восковою крейдою, а також вугіллям, створюючи чорнобілий малюнок (із 6-го класу), що сприятливо впливає на учня в період статевого дозрівання, який переживає «час контрастів».

На всіх ступенях навчання образотворче мистецтво є одним із важливих засобів оформлення робочих («епохальних») зошитів (малюнки, схеми, карти, плани тощо), які у вальдорфській школі є своєрідними підручниками, створеними власними руками школярів.

З огляду на поглиблення душевних сил людини велике значення у Штайнер-школі надається рецитації й хорovому читанню. Починаючи з першого класу діти декламують дитячі рими, маленькі та великі вірші. Декламація продовжується й у подальшому, оскільки поезія повністю розкривається лише перед тим, хто не лише читає вірші, а й осягає її з мовного, звукового боку.

Чільне місце у Штайнер-школі посідає театр. Якщо діти 1-2 класів показують невеличкі інсценівки віршів, байок, легенд, то вже з 4-5 класів цьому репертуару приділяється пильна увага. Традиційним для вальдорфської школи є те, що у 8-9 класах учні ставлять якийсь твір із світової класики. Драматичні постановки відіграють значну роль у виробленні художнього смаку й естетичного стилю, розвитку соціальної активності тощо.

Завершенням і вінцем естетичного виховання у Штайнер-школі є введення з 9 класу самостійної дисципліни – історії мистецтва. Спочатку, у молодших і середніх класах, учень живе в ситуації елементарної естетичної діяльності, при цьому його художній досвід стає все зрілішим, що дає змогу в останні шкільні роки навчитися розуміти мистецтво, дізнаватися, як створюється той або інший його вид, осягати мистецтво в його історичному розвитку.

На прикладах видатних творів літератури, живопису, музики, скульптури учні знайомляться з розвитком мистецтва від античності до сучасності. Стикаючись із шедеврами, вони конкретно сприймають зміст понять «прекрасне», «мистецтво», метаморфози прекрасного у греків, у Відродженні тощо. Школярі розглядають естетичні особливості світової музичної та поетичної творчості, а також аналізують будівельні технології та їх розвиток, що сприяє розумінню елементів будівельного мистецтва в його величних культурно-історичних формах і стилях.

Наприкінці навчання учням подається загальний огляд всієї історії мистецтва, в якому проводиться класифікація та розглядається його поетапний розвиток від «символічного» через «класичне» до «романтичного». Загалом мистецтво у Штайнер-школі сприяє розвитку творчих здібностей учня і надихає його до усвідомлення творчої природи людини.

Висновки. З'ясовано, що головною особливістю естетичного виховання особистості у вальдорфській школі є цілісний підхід, відповідно до якого психічна структура людини виявляється в

єдності розумової діяльності, емоційно-почуттєвої та вольової сфер.

Реалізація цілісного підходу у процесі естетичного виховання передбачає підвищення ролі предметів естетичного циклу до рівня академічної галузі та використання широкого кола видів мистецтва (живопис, малювання, ліплення, декламація, евритмія, співи, гра на музичних інструментах, участь у хорі, оркестрі, драматичних постановках тощо); висунення перед предметами художньо-естетичного циклу як навчальних (формування знань, вмінь і навичок у певних мистецьких галузях), так і розвивальних (повноцінний інтелектуальний, емоційно-почуттєвий і вольовий розвиток дитини) цілей; міжпредметну інтеграцію та залучення естетичного елементу в процес вивчення загальноосвітніх (математика, рідна мова, іноземні мови, природознавство, історія, географія, фізика, біологія тощо) дисциплін.

З'ясовано, що специфікою естетичного виховання вальдорфських школярів є також його чітке співвіднесення з віковими особливостями дитини, активна практична естетично-художня діяльність учнів через виконання спеціальних вправ і роботу з елементами відповідного мистецтва, ритмічне чергування та гармонійна взаємодія сприйняття художнього та самостійної художньої діяльності.

Встановлено, що естетичне виховання у вальдорфській школі сприяє засвоєнню дитиною людської культури як особливої сфери, де через емоційне переживання відбувається цілісний розвиток особистості, формується її ціннісне ставлення до світу, набувається досвід соціальної взаємодії з іншими людьми.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів висунутої проблеми. Перспективним автор вважає вивчення питань впровадження вальдорфського досвіду естетичного виховання особистості в діяльність Нової української школи. Неформальне залучення школярів до мистецтва, художньо-практичної діяльності сприятиме розвитку красивих і здорових душевних якостей дитини, її творчої основи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вюнш В. Формирование человека посредством музыки. М. : Парсифаль, 1998. 160 с.
2. Ионова Е. Н. Вальдорфская педагогика: теоретико-методологические аспекты : монография. Харьков : Бизнес-Информ, 1997. 300 с.
3. Ионова О. М. Реалізація ідей Штайнер-педагогіки в освітньому процесі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. *Новий колегіум*, 2019, № 4. С. 80–85.
4. Штайнер Р. Духовное обновление педагогики. Москва : Парсифаль, 1995. 256 с.
5. Штайнер Р. Искусство воспитания. Методика и дидактика. М. : Парсифаль, 1996а. 176 с.
6. Штайнер Р. Современная духовная жизнь и воспитание. М. : Парсифаль, 1996б. 208 с.
7. Штайнер Р. Духовно-душевные основы педагогики. М. : Парсифаль, 1997а. 144 с.
8. Штайнер Р. Педагогическая практика с точки зрения духовно-научного познания человека. М. : Парсифаль, 1997б. 192 с.
9. Штайнер Р. Познание человека и учебный процесс. М. : Парсифаль, 1998. 128 с.

REFERENCES

1. Wunsch W. (1998). Formirovaniye cheloveka posredstvom muzyki [The formation of man through music]. Moscow : Parsifal, 160 (rus).
2. Ionova Ye. N. (1997). Valdorskaya pedagogika: teoretiko-metodologicheskiye aspekty [Waldorf pedagogy: theoretical and methodological aspects]. Kharkov : Business Inform, 300 (rus).
3. Ionova O. M. (2019). Realizatsiya idey Steiner-pedahohiki v osvitiomu protsesi Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody [Implementation of the ideas of Steiner-pedagogy in educational process of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University]. *New Collegium*, 4, 80–85 (ukr).
4. Steiner R. (1995). Duhovnoe obnovenie pedagogiki [Spiritual renewal of pedagogy]. Moscow : Parsifal, 256 (rus).
5. Steiner R. (1996a). Iskusstvo vospitaniya. Metodika i didaktika [The art of education. Methodics and didactics]. Moscow : Parsifal, 176 (rus)
6. Steiner R. (1996b). Sovremennaya duhovnaya zhyzn i vospitanie [Education and modern spiritual life]. Moscow : Parsifal, 208 (rus).
7. Steiner R. (1997a). Duhovno-dushevnye osnovy pedagogiki [Spiritual foundations of pedagogy]. Moscow : Parsifal, 144 (rus).
8. Steiner R. (1997b). Pedagogicheskaya praktika s tochki zreniya duhovno-nauchnogo poznaniya cheloveka [Pedagogical practice in terms of spiritual-scientific cognition of a man]. Moscow : Parsifal, 192 (rus).
9. Steiner R. (1998). Poznaniye cheloveka i uchebnyi protsess [Human cognition and learning process]. Moscow : Parsifal, 128 (rus).